

بررسی انتقادی تصحیح مجالس النفایس امیر علی شیر نوایی (چاپ ۱۹۶۱ م. تاشکند، تصحیح سویمه غنی‌وا)

هادی بیدکی

دکترای زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
h.bidaki@gmail.com

چکیده

مجالس النفایس امیر علی شیر نوایی یکی از مهم‌ترین تذکره‌های شاعران درباره تاریخ ادبیات قرن نهم ق. است که بنا به اهمیت فراوان، بعد از تألیف چند بار از ترکی جغتایی به فارسی ترجمه شده است. سویمه غنی‌وا این تذکره را در سال ۱۹۶۱ م. بر اساس شش نسخه خطی تصحیح انتقادی کرده که این تصحیح تاکنون یکی از چاپ‌های معتبر مجالس النفایس است، اما نقاط قوت و ضعفی دارد که تشریح و مستندسازی محاسن و معایب آن هدف اصلی مقاله حاضر است. مصحح مجالس النفایس بنا به دسترسی به نسخه بااهمیت کتابخانه سلطنتی وین-اتریش، به جای تصحیح متن بر مبنای نسخه اساس و یا تصحیح بینابین، روش تصحیح التقاطی را پیش گرفته است، اما روش او گاهی اوقات کارآمد بوده و گاهی ناکارآمد. مصحح در بعضی جاها از نسخه اساس عدول کرده و ضبط نسخه بدل را به درستی با نسخه اساس جایگزین کرده و یا افتادگی‌های نسخه اساس را با نسخه بدل تکمیل کرده است، اما این جایگزینی در جاهای دیگر باعث شده تا متن مجالس النفایس اشتباه تصحیح شود، چراکه هم بسیاری از مطالب نسخه بدل بدون هیچ ضرورت و دلیل روشنی به متن تذکره راه یافته، درحالی‌که هیچ‌کدام در نسخه اساس وجود ندارد و هم معلوم نیست که چرا بسیاری از مطالب مذکور در نسخه اساس به پاورقی منتقل شده است.

کلیدواژه: امیر علی شیر نوایی، بررسی انتقادی، تصحیح، مجالس النفایس.

۱. مقدمه دهمین همایش ملی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی - دی ۱۳۹۹

تذکره‌های شاعران اصلی‌ترین منابع تاریخ ادبیات هستند و تاریخ ادبیات فارسی موجودیت یکصد ساله اخیر خود را مدیون جریان ممتد و مهم تذکره‌نویسی است که از ربع اول قرن هفتم ق. آغاز شده و تاکنون نیز ادامه دارد. به بیان دیگر، شالوده تاریخ ادبیات فارسی متشکل از تذکره‌هاست و بخش اعظمی از مطالب کتاب‌های تاریخ ادبیات کنونی برگرفته از اطلاعات آنهاست.

تذکره‌ها را از لحاظ محدوده زمانی شاعران مندرج در آن، باید در دو گروه عمومی و عصری قرار داد؛ البته، ارزش و اعتبار اطلاعات تذکره‌های عمومی زمانی دو چندان خواهد شد که تذکره‌نویس به معرفی و شرح احوال و آثار شاعران معاصر خود نیز پرداخته باشد (بیدکی، ۱۳۹۷: نوزده).

لباب‌الالباب عوفی (تألیف ۶۱۸ ق.) یکی از تذکره‌های عمومی است که مطالب آن به عنوان نخستین تذکره موجود فارسی بسیار ارزشمند است. تذکره الشعراء دولت‌شاه سمرقندی (تألیف ۸۹۲ ق.) دومین تذکره عمومی موجود فارسی است که پنج طبقه اول آن درباره شاعران قبل از قرن نهم ق. است و طبقات شش و هفت و خاتمه آن به سرایندگان قرن نهم ق. اختصاص دارد (بیدکی و دیگران، ۱۳۹۶: ۴۸-۴۷).

مجالس النفایس سومین تذکره موجود و نخستین تذکره عصری درباره شاعران ادبیات فارسی و بعضاً ادبیات ترکی است که امیر علی شیر نوایی (۹۰۶-۸۴۴ ق.) آن را در سال ۸۹۶ ق. به زبان ترکی جغتایی تألیف کرده است. محتوای این تذکره مشتمل بر معرفی و مختصری درباره احوال و آثار سرایندگان قرن نهم و دهم ق. است که بیشتر مطالب آن

حاصل دیدارها و آگاهی‌های شخصی مؤلف است و آن را باید یکی از منابع اصلی و معتبر تاریخ ادبیات قرن نهم ق. و نیمه اول قرن دهم ق.، خصوصاً درباره شاعران کانون هرات در عهد تیموری دانست (همان: ۴۸).

مجالس‌النفایس یکی از معتبرترین و تأثیرگذارترین تذکره‌های شاعران است که بسیاری از تذکره‌نویسان و مورخان ادبی در نگارش تاریخ ادبیات قرون نهم و دهم ق. از آن استفاده فراوان کرده‌اند. این تذکره بنا به اهمیت بسیاری که در طول تاریخ ادبیات داشته، چند بار در قرن دهم ق. به فارسی ترجمه شده که لطایف‌نامه فخری هروی و هشت بهشت حکیم قزوینی از مهم‌ترین آنهاست (بیدکی، ۱۳۹۶: ۱۰۰).

مجالس‌النفایس از لحاظ محتوایی مشتمل بر هشت مجلس به شرح زیر است:

مجلس اول درباره ۴۶ شاعر که امیر علی شیر نام و اشعار آنان را از دیگران شنیده، اما به ملازمت آنها نرسیده‌است. **مجلس دوم** درباره ۹۱ شاعر که امیر علی شیر در ایام کودکی و جوانی به ملازمت آنها رسیده، اما آنان در زمان تألیف تذکره (۸۹۶ ق.) در قید حیات نبودند. **مجلس سوم** درباره ۱۷۲ شاعر که یا امیر علی شیر به ملازمت آنان درآمده و یا آنان به مصاحبت او رسیده‌اند. **مجلس چهارم** درباره ۶۶ فاضلی که به شعر و شاعری شهرت نداشته‌اند و تنها لطایف آنان با عنوان نظم رواج پیدا کرده‌است. **مجلس پنجم** درباره ۲۶ امیرزاده و سایر مردم خراسان که ابیاتی به نظم درآورده، اما در سرودن شعر مداومت نداشته‌اند. **مجلس ششم** درباره ۳۲ شاعر غیر خراسانی که با امیر علی شیر معاصر بوده و دیوان اشعار داشته‌اند. **مجلس هفتم** درباره ۲۲ سلطان و شاهزاده که یا شعرخوانی آنان خوب بوده و یا ابیاتی را به نظم درآورده‌اند. **مجلس هشتم** درباره سلطان حسین میرزا، همراه با چندین مطلع از اشعار ترکی او به ترتیب حروف قافیه (همان: ۵۴).

متأسفانه، ایرانیان آگاهی چندانی درباره ترکی جغتایی ندارند و متن مجالس‌النفایس به همین دلیل در داخل ایران تصحیح و چاپ نشده و ظاهراً بسیاری از محققان و مورخان ادبی از وجود چاپ تاشکند نیز خبردار نبوده‌اند (بیدکی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۰۰).

از مجالس‌النفایس نسخه‌های خطی متعددی در کتابخانه‌های دنیا وجود دارد، اما سویمه غنی‌وا متن آن را بر اساس شش نسخه خطی تصحیح و در ۱۹۶۱ م. در تاشکند ازبکستان چاپ کرده‌است (بیدکی، ۱۳۹۴: ۵۹). این تصحیح فعلاً معتبرترین چاپ موجود از مجالس‌النفایس است که متن آن مطابق با الفبای نسخه‌های خطی است و بعدها با الفبای لاتین ازبکی نیز چاپ و منتشر شده‌است.

نویسنده تا جایی که در میان منابع کتابخانه‌ای و رایانه‌ای جست‌وجو کرده، تاکنون به پژوهش مستقل یا مرتبطی برنخورده‌است که به بررسی تصحیح مذکور پرداخته باشد، اما این تصحیح نقاط قوت و ضعفی دارد که طرح و بسط آن هدف اصلی این مقاله است.

۲. بحث و بررسی

همان‌طور که در مقدمه ذکر شد، سویمه غنی‌وا مجالس‌النفایس را در سال ۱۹۶۱ م. بر اساس چند نسخه خطی تصحیح و چاپ کرد. نسخه اساس این تصحیح میکروفیلم نسخه محفوظ در کتابخانه سلطنتی وین اتریش است که در تاریخ ۹۰۳ ق. کتابت شده و پنج نسخه دیگر به عنوان نسخه بدل به کار رفته که مشخصات آنها چنین است: ۱) نسخه کتابخانه ملی پاریس، مکتوب در ۹۳۳ ق. ۲) نسخه کتابخانه دانشکده شرقی دانشگاه لنینگراد، مکتوب در نیمه اول قرن ۱۶ م. ۳) نسخه باکو، مکتوب در ۹۴۵ ق. ۴) نسخه آکادمی علوم تاشکند که ظاهراً رونویسی از نسخه مؤلف است. ۵) نسخه مؤسسه مطالعات شرقی تاشکند، مکتوب در ۱۲۵۸ ق. (امیر علی شیر نوایی، ۱۹۶۱: مقدمه، ۲۶-۲۴).

عموماً هر مصحح در تصحیح یک متن چهار روش پیش رو دارد: ۱) تصحیح بر مبنای نسخه اساس، وقتی که از یک اثر نسخه یا نسخه‌هایی مضبوط و نامغلوپ در دسترس باشد و مصحح بر اساس اصیل‌ترین و صحیح‌ترین نسخه به تصحیح بپردازد و زمانی از ضبط نسخه اساس عدول کند که برای مغلوپ بودن آن دلیل محکمی داشته باشد. ۲)

تصحیح التقاطی، وقتی که نسخه مضبوط و معتبری از یک اثر به دست نیاید؛ در عوض، چند نسخه مغلوط و نامضبوط در دسترس باشد و مصحح باید با دقت در تمام نسخه‌های موجود، ضبط‌های اصح را انتخاب کند. (۳)

تصحیح بینابین (مابین دو روش قبلی)، وقتی که دو یا چند نسخه مضبوط و معتبر از یک اثر در دسترس باشد و هر کدام از آنها خصوصیات درخور داشته باشند؛ مصحح در این شیوه باید نسخه مضبوط‌تر و معتبرتر را اساس قرار دهد، اما زمانی که ضبط نسخه بدل ارجح بود با ذکر دلیل و شواهد مشابه، آن را جایگزین ضبط نسخه اساس کند.

(۴) **تصحیح قیاسی**، وقتی که فقط یک نسخه مغلوط و نامضبوط از یک اثر به دست آید و مصحح باید ضبط‌های مغلوط آن را با استناد به آثار دیگر مؤلف یا معاصران او اصلاح کند (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۴۳۸-۴۳۴).

مصحح مجالس‌النفایس در تصحیح این تذکره شش نسخه در دست داشته و نسخه اساس خود را به درستی انتخاب کرده‌است، نسخه‌ای که از هر جهت نسبت به پنج نسخه دیگر معتبرتر است، چراکه این نسخه هم از نسخه‌های دیگر اقدم است و هم فاصله زمانی آن با تألیف مجالس‌النفایس و فوت مؤلف به ترتیب هشت و سه سال است؛ بنابراین، این نسخه در زمان زندگانی مؤلف کتابت شده و از آنجایی که مکان کتابت نسخه طبق ترقمیه آن شهر هرات، یعنی زادگاه و سکونتگاه مؤلف است، به احتمال قوی مؤلف آن را پس از اتمام کتابت از نظر گذرانیده و شایسته است این نسخه را یکی از نسخه‌های اصل دانست که از روی نسخه مسوده مؤلف استنساخ شده‌است (برای آگاهی بیشتر درباره نسخه مسوده و اصل ← مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۱-۳۰).

با توصیفاتی که درباره نسخه اساس تصحیح مجالس‌النفایس ذکر شد، باید انتظار داشت که مصحح محترم از میان چهار روش مذکور تصحیح، تصحیح بر مبنای نسخه اساس و یا تصحیح بینابین را برگزیند، اما ایشان روش تصحیح التقاطی را پیش گرفته و متنی را در اختیار مخاطبان قرار داده که مخلوطی از محتوای شش نسخه است.

پرواضح است که متن نسخه اساس این تذکره با توجه به خصوصیات ممتازی که نسبت به پنج نسخه دیگر دارد، به نسخه مسوده مؤلف بسیار نزدیک‌تر است و لازم است که مصحح فقط در مواردی از آن عدول کند که دلیل منطقی و شواهد مشابه برای ضبط‌های آن داشته باشد، چراکه اگر جز این باشد متنی که تصحیح شود اثر مؤلف دور خواهد شد. با این توضیحات، ذیلاً به تشریح نقاط قوت و ضعف تصحیح مجالس‌النفایس پرداخته شده‌است:

۱-۲ نقاط قوت

همان‌طور که بالاتر ذکر شد، گاهی اوقات نسخه اساس با تمام تمایزاتی که دارد، مشتمل بر اندک اشتباهاتی است که ضبط‌های نسخه بدل نسبت به آنها ارجح است و مصحح باید ضبط‌های نسخه بدل را جایگزین اغلاط نسخه اساس کند. در این میان، مصحح مجالس‌النفایس با وجود اینکه متن تذکره را با شیوه التقاطی تصحیح کرده‌است، اما بعضی از ضبط‌هایی را که از نسخه بدل جایگزین نسخه اساس کرده، بسیار درست و به‌جا از کار درآمده‌است، به‌طوری‌که اگر ایشان روش تصحیح بر مبنای نسخه اساس را نیز در پیش گرفته بود، چنین نتایجی در پی نداشت؛ به عنوان مثال، ذیل عنوان امر قاسم انوار مذکور است: «یکیت‌لیکلاری دا شیخ صدرالدین اردبیلی قدس سره‌غه مرید بولدیلار» (امیر علی‌شیر نوایی، ۱۹۶۱: ۵)، [ایشان در جوانی مرید شیخ صدرالدین اردبیلی شدند] و یا ذیل عنوان امیر شیخ سهیلی ذکر شده: «سلطان صاحب‌قران ملازمتی دا دور و رفیع مناصب و اعلی مراتب‌غه مشرف دور» (همان: ۸۵)، [در ملازمت سلطان صاحب‌قران است و به مناصب رفیع و مراتب اعلی مشرف است]؛ درحالی‌که در نسخه اساس به جای «صدرالدین»، «زین‌الدین» و به جای «دور» [به معنای است]، «ایردی» [به معنای بود] ثبت است و تصحیح مصحح هم برگرفته از نسخه بدل اقدم است و هم ارجحیت دارد، چراکه نام و مشخصات شیخ صدرالدین در منابع پیش از مجالس‌النفایس نیز به همان صورت مذکور است (جامی، ۱۳۷۵: ۵۹۰؛ دولت‌شاه سمرقندی، ۱۹۰۰: ۳۴۶) و از آنجایی که دو جمله مربوط به امیر شیخ سهیلی عطف و معطوف هستند، زمان هر دو جمله از لحاظ نحوی باید مضارع باشد.

مصحح *مجالس النفایس* در تصحیح شواهد شعری بعضی از شاعران نیز ضبط نسخه بدل اقدم را به درستی ارجح دانسته و آن را با ضبط نسخه اساس جایگزین کرده است؛ به عنوان مثال، ذیل عناوین میر اسلام غزالی و مولانا خاکی به ترتیب دو بیت زیر مذکور است (امیر علی شیر نوایی، ۱۹۶۱: ۱۶، ۷۲):

شاهد اجلال را بی ملک او نبود لباس / بلکه اجلال از جلال او کند مجد التماس
نیازمند تویم ای به ناز پرورده / تو را زمان عجب دلنواز پرورده

در حالی که در نسخه اساس به جای «لباس»، «قیاس» و به جای «به ناز»، «نیاز» ثبت است و تصحیح مصحح هم در هر دو بیت از لحاظ معنایی ارجحیت دارد و هم بیت اول به حساب ابجد با عدد ۸۴۹ که تاریخ شعر است، سازگار است.

همچنین، ذیل دو عنوان سید عبداللطیف و مولانا طاهری به ترتیب دو بیت زیر ذکر شده (همان: ۱۱۲، ۱۱۹):

عاشق گریان ز کنج هجر در گلشن گریخت / چید هر سوز گل و درهای اشک از دیده ریخت
دل که صد پرگاله شد از چشم جادوی توأم / من به یک دل نی به صد دل عاشق روی توأم

در حالی که در نسخه اساس به جای «دیده»، «چهره» ثبت است و تصحیح مصحح در هر دو بیت از لحاظ معنایی ارجحیت دارد، چراکه در بیت اول چشم سرچشمه اشک است، نه چهره و مصراع دوم بیت دوم نیز ضرب المثلی است که شاعران بسیاری از آن در اشعار خود استفاده کرده اند.

مصحح *مجالس النفایس* فقط در شرح احوال و اشعار شاعران ضبط ارجح نسخه بدل اقدم را با ضبط نسخه اساس جایگزین نکرده، بلکه در تصحیح عناوین شاعران نیز به درستی این جایگزینی را ادامه داده است؛ به عنوان مثال، مولانا کاشی، مولانا معینی^۱، خواجه کلان بزاز^۲، خواجه منصور^۳، مولانا صفی^۴ و مولانا همایی^۵ (همان: ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۵۳، ۱۹۰) از جمله شاعرانی هستند که اگرچه عناوین آنها در نسخه اساس به ترتیب چنین ثبت است: مولانا کاشفی، مولانا معنی، خواجه منصور، خواجه کلان بزاز، مولانا صفی و مولانا همایون، اما تصحیح مصحح با ضبط بسیاری از تذکره‌هایی که مطالب آنها برگرفته از *مجالس النفایس* است، مطابقت دارد، خصوصاً *عرفات العاشقین* که مؤلف آن هم *مجالس النفایس* و هم نخستین ترجمه فارسی آن، یعنی *لطایف‌نامه* را پیش رو داشته و اطلاعات هر دو را در بسیاری از موارد عیناً ترجمه و نقل کرده است.

دومین نقطه قوت تصحیح *مجالس النفایس* زمانی است که مصحح افتادگی‌های نسخه اساس را با استفاده از نسخه بدل اقدم به متن افزوده و نقص آن را برطرف کرده است؛ به عنوان مثال، در تصحیح *مجالس النفایس* ذیل عنوان مولانا سلیمانی مذکور است: «مشهور مونداق دور کیم بو ابیات مولانا حکیم طبیب نینک خاتونی مهری نینک دور» (همان: ۲۷)، چنین مشهور است که این ابیات از مهری، بانوی مولانا حکیم طبیب است [و ذیل عنوان مولانا خلف ذکر شده: «عبدی اسمی غه بو معما اینک دور کیم...» (همان: ۹۷)]، به اسم عبدی این معما از او است که: صد شکر که و صل دوست واقع شد باز / سوز دل و آب دیده مانع شد باز؛ در حالی که نسخه اساس کلمات «بو ابیات» و «بو معما» را ندارد؛ به طوری که هم معنا و مفهوم مورد اول پس از تغییر اساسی چنین خواهد شد: «چنین مشهور است که مهری بانوی مولانا حکیم طبیب است» و هم در مورد دوم مخاطب در تشخیص نوع ادبی شاهد شعری دچار ابهام و سردرگمی خواهد شد: «به اسم عبدی از اوست که...».

۱. ر.ک. امین احمد رازی، ۱۳۸۹: ۱/ ۲۳۹؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۶/ ۳۹۴۸؛ خوشگو، ۱۳۸۹: ۲/ ۶۳۰.

۲. ر.ک. کابلی، ۱۳۹۲: ۲۰۶.

۳. ر.ک. خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴/ ۳۴۷؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۶/ ۳۹۷۰.

۴. ر.ک. اصیل‌الدین واعظ، ۱۳۳۸: ۲۳۴؛ خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴/ ۳۴۶؛ سام میرزا صفوی، ۱۳۸۹: ۱۰۲؛ نثاری، ۱۳۷۷: ۹۹؛ کابلی، ۱۳۹۲: ۳۸۷؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴/ ۲۳۲۵، ۵/ ۳۲۰۰؛ راقم سمرقندی، ۱۳۸۰: ۸۵؛ واله داغستانی، ۱۳۹۱: ۲/ ۱۰۷۲.

۵. ر.ک. سام میرزا صفوی، ۱۳۸۹: ۲۳۷؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۷/ ۴۶۹۶؛ آذر بیگدلی، ۱۳۳۸: ۲/ ۶۷۲.

مصحح مجالس‌النفایس در تصحیح شواهد شعری بعضی از شاعران نیز توانسته است افتادگی‌های نسخه‌ی اساس را به درستی با استفاده از نسخه بدل اقدم به متن بیفزاید و آن را تکمیل کند؛ به عنوان مثال، در تصحیح مجالس‌النفایس ذیل عنوان سید کاظمی و پهلوان حسین به ترتیب این دو بیت مذکور است (همان: ۵۲، ۷۷):

شکر خدا که قاضی شهر هری نیام در سلک آدمی صفتانم خری نیام
طوبی مثال سرو شمشادقامتی من وصف قامت تو چه گویم قیامتی

درحالی که نسخه‌ی اساس هم مصراع دوم بیت اول را ندارد و هم فاقد عبارت «تو چه گویم قیامتی» در مصراع دوم بیت دوم است.

مصحح مجالس‌النفایس در تصحیح عناوین شرح احوال و اشعار شاعران نیز افتادگی‌های نسخه‌ی اساس را با استفاده از نسخه بدل اقدم کامل و برطرف کرده است؛ به عنوان مثال، شرح احوال ابراهیم محمدخلیل در تصحیح مجالس‌النفایس چنین آغاز شده: «ابراهیم محمدخلیل محمدخلیل نینک اوغلی دور...» (همان: ۱۷۷)، [ابراهیم محمدخلیل پسر محمدخلیل است...!؛ درحالی که نسخه‌ی اساس فاقد عنوان است و این موضوع سرگردانی مخاطب را در پی خواهد داشت که صاحب این شرح احوال کدام شاعر است.

۲-۲ نقاط ضعف

بالتر ذکر شد که نسخه‌ی اساس تصحیح مجالس‌النفایس از لحاظ تاریخ و مکان کتابت بسیار بااهمیت است و مصحح آن باید متن را با روش تصحیح بر مبنای نسخه‌ی اساس یا تصحیح بینابین تصحیح کند، چراکه اگر این تذکره با روشی جز این دو شیوه تصحیح شود، یا دخل و تصرفات کاتبان نسخه بدل به متن وارد خواهد شد و یا تغییرات و اضافات مؤلف در تحریرهای بعدی یا قبلی اثر با تحریر نسخه‌ی اساس در هم خواهد آمیخت.

موارد فراوانی در تصحیح مجالس‌النفایس وجود دارد که مصحح آن بسیاری از اطلاعات مربوط به شرح احوال شاعران مذکور در نسخه بدل را با نسخه‌ی اساس جایگزین کرده، در صورتی که هیچ دلیل روشن و نیاز مبرمی برای این کار وجود ندارد و با این جایگزینی معنای عبارات اصلی مؤلف تغییر یافته است؛ به عنوان مثال، در تصحیح مجالس‌النفایس ذیل دو عنوان میر شاهی و مولانا حاجی نجومی به ترتیب مذکور است: «غزلی اگر چه از دور» (امیر علی شیر نوایی، ۳۰: ۱۹۶۱)، [اگر چه غزل او کم است] و «بو مطلعی یخشی واقع بولوبنتور» (همان: ۵۴)، [این مطلع او خوب واقع شده است] و یا ذیل عنوان مولانا عبدالله ذکر شده: «بو بیت هم انینک دور کیم ایل ایچی دا بسی مشهور دور کیم اوروش فنی دا او قورلار» (همان: ۹۲)، [این بیت هم از اوست که در میان مردم بسیار مشهور است که درباره فن جنگ می خوانند]؛ درحالی که در نسخه‌ی اساس به جای هر کدام از این سه مورد چنین ذکر شده: «غزل بیتیب دور اما از بیتیب دور» [غزل گفته است، اما کم گفته است]، «بو مطلع انینک دور» [این مطلع از او است] و «داغی بو بیت نی ایل او قورلار کیم» [این بیت را نیز مردم می خوانند].

مصحح مجالس‌النفایس در تصحیح شواهد شعری بعضی از شاعران نیز ضبط نسخه بدل را با ضبط نسخه‌ی اساس جایگزین کرده است، اما هیچ نیاز ضروری و دلیل محکمی برای این کار وجود ندارد و بدون این جایگزینی نیز معنا و مفهوم ابیات مشکلی نخواهد داشت؛ به عنوان مثال، در تصحیح مجالس‌النفایس ذیل عناوین مولانا عارفی، مولانا علاء شاشی و مولانا طوطی (همان: ۲۶، ۳۸، ۴۳) به ترتیب ابیات زیر مذکور است:

هر گاه که در عرق شدی غرق باران بودی و در میان برق
چشم تو مرا دید و منش نیک ندیدم چون سیر بینم ز تو این است امیدم
اگر به چشم اقالیم سبعه گنج زر است چو نیک درنگری ازدهای هفت سر است

درحالی که در نسخه‌ی اساس به جای «گاه»، «بار»، به جای «نیک»، «سیر» و به جای «اگر به چشم»، «به چشم عقل» ثبت است.

مصحح *مجالس‌النفایس* حتی عناوین بعضی از شرح احوال شاعران را نیز بر اساس نسخه بدل تصحیح و در متن درج کرده و ضبط درست نسخه اساس را به پاورقی منتقل کرده است؛ به عنوان مثال، مولانا قانع^۱، مولانا سائلی^۲ و مولانا محمد نامی^۳ (همان: ۳۲، ۹۸، ۱۵۶) از جمله شاعرانی هستند که مصحح شرح احوال و اشعار آنها را با عنوان مولانا طالعی، مولانا سالمی و مولانا محمد نامی تصحیح کرده است؛ درحالی که نام و مشخصات این سه شاعر در تذکره‌ها نیز مطابق با ضبط نسخه اساس است.

از دیگر نقاط ضعف تصحیح *مجالس‌النفایس* زمانی است که مصحح عبارات یا جملاتی از نسخه بدل را بدون هیچ ضرورت و دلیل روشنی در کنار نسخه اساس به متن افزوده، درحالی که این اضافات احتمالاً یا از کاتبان است و یا از مؤلف در تحریرهای قبلی و بعدی اثرش؛ به عنوان مثال، در تصحیح *مجالس‌النفایس* ذیل عناوین خواجه مؤید مهنه و مولانا خسروی به ترتیب مذکور است: «خواجه سماع نی داغی مؤثر قیلور ایردی سلاطین خواجه نی تعظیم قیلورلار ایردی» (همان: ۴۹)، [خواجه مؤثر هم سماع می کرد، سلاطین خواجه را تعظیم می کردند] و «هری دا فوت بولدی قبری هم اندا دور» (همان: ۵۶)، [در هری فوت شد، قبرش هم در آنجاست]؛ درحالی که این جملات در نسخه اساس وجود ندارد و یا ذیل عنوان خواجه مسعود قومی ذکر شده: «بیر رقعہ دا بو بیت نی بیتیب اهل نظم‌غہ و خوش طبع لارغہ بیاریب ایردی» (همان: ۵۵)، [این بیت را در یک رقعہ نوشته، برای اهل نظم و خوش طبعان می فرستاد]؛ درحالی که نسخه اساس فاقد جمله دوم است.

مصحح *مجالس‌النفایس* گاهی اوقات ابیاتی را نیز در ضمن شرح احوال شاعران به متن افزوده است که هیچ کدام در نسخه اساس وجود ندارد و همگی از نسخه بدل به متن اضافه شده است. این اضافات نیز احتمالاً یا از کاتبان است و یا از مؤلف در تحریرهای قبلی و بعدی اثرش؛ به عنوان مثال، در *مجالس‌النفایس* ذیل عناوین مولانا بساطی، مولانا ضیاء، مولانا هلاکی و بایسنغرمیرزا به ترتیب ابیات زیر از نسخه بدل افزوده شده است (همان: ۱۵، ۹۶، ۱۱۷، ۱۹۹):

از خروش چنگ و دف و صل تو می خواهد دلم زان که در هر پوستی باشد خدا را دوستی
عجب نبود اگر پروانه امشب ترک جان کرده که بیند نخل عمر شمع بنیاد خزان کرده
دست در دل بماند و پا در گل سر به عالم نمی توانم زد
غلام روی او شد بایسنغر غلام خوب رویان پادشاه است

مصحح *مجالس‌النفایس* در تصحیح عناوین شرح احوال شاعران نیز کلمات یا عباراتی را از نسخه بدل به متن افزوده که اگرچه این اضافات به شناخت بیشتر نام و تخلص هر شاعر کمک خواهد کرد، اما این القاب اصلاً در نسخه اساس وجود ندارد؛ به عنوان مثال، خواجه عصمت‌الله، میر یادگار بیگ، مولانا نورالدین عبدالرحمان جامی، مولانا قلندر، مولانا فخرالدین، مولانا حمید کل و میر سید حسین ابیوردی (همان: ۱۳، ۴۲، ۸۳، ۱۰۹، ۱۲۱، ۱۳۲، ۱۵۱) از جمله شاعرانی هستند که مصحح *مجالس‌النفایس* کلمات و القاب مشخص شده را به عنوان شرح احوال آنها اضافه کرده است.

از برجسته‌ترین مواردی که مصحح *مجالس‌النفایس* مطالب نسخه بدل را به در کنار نسخه اساس به متن تذکره افزوده است، باید به سه شرح احوال استاد قل محمد، خواجه قطب‌الدین و خواجه یوسف مهنه اشاره کرد که متن هیچ کدام از آنها در نسخه اساس وجود ندارد (همان: ۱۶۲، ۱۶۷-۱۶۶).

مصحح *مجالس‌النفایس* علاوه بر اینکه به ناروا ضبط‌های نسخه بدل را با نسخه اساس جایگزین کرده و یا کلمات، جملات و ابیاتی را از نسخه بدل به متن تذکره افزوده است، گاهی اوقات کلمات یا جملاتی از نسخه اساس را در تصحیح *مجالس‌النفایس* حذف کرده و به جای ذکر در متن تذکره، مانند نسخه بدل به پاورقی منتقل کرده است؛

۱. ر.ک. اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۶/۳۴۰۶؛ واله داغستانی، ۱۳۹۱: ۲/۱۲۰۲؛ حسینی سنهلی، ۱۲۹۲: ۲۶۷؛ عاشقی عظیم‌آبادی، ۱۳۹۱: ۱۲۶۴؛ اختر هوگلی، ۱۳۹۲: ۲/۴۱۳؛ صدیق حسن‌خان، ۱۳۸۵: ۵۹۲.

۲. ر.ک. اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳/۱۸۲۲؛ واله داغستانی، ۱۳۹۱: ۱/۶۴۴؛ عاشقی عظیم‌آبادی، ۱۳۹۱: ۷۲۶.

۳. ر.ک. اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۶/۳۹۲۹.

به عنوان مثال، در نسخه‌ی اساس درباره‌ی سید قراضه مذکور است: «قتل حکمی بولدی بسی زحمت‌لار تارتیلدی تا بندغه قرار توتتی بند دین قاجیب حالا سمرقند دا ایشیتیلور» (همان: ۹۴)، [حکم به قتل شد، زحمات بسیاری کشید تا به زندان قرار گرفت، از زندان گریخت، حالا در سمرقند می‌گردد]؛ در حالی که این مطالب در متن تصحیح *مجالس‌النفایس* وجود ندارد و یا لقب «درویش» از عنوان شرح احوال مولانا حاجی درویش حذف شده و در پاورقی ثبت است (همان: ۱۶۵).

۳. نتیجه‌گیری

سویمه غنی‌وا در سال ۱۹۶۱ م. *مجالس‌النفایس* امیر علی شیر نوایی را بر اساس شش نسخه‌ی خطی در تاشکند تصحیح و چاپ کرده‌است، اما شیوه‌ی تصحیح او روش التقاطی است، درحالی‌که لازم بود که مصحح با توجه به نسخه‌ی اساس این تذکره که در دوران حیات مؤلف کتابت شده‌است، متن را با شیوه‌ی تصحیح بر مبنای نسخه‌ی اساس یا بینابین تصحیح کند.

از یک‌سو، مصحح *مجالس‌النفایس* متن تذکره را با شیوه‌ی التقاطی تصحیح کرده‌است، اما بعضی از ضبط‌هایی را که از نسخه بدل جایگزین نسخه‌ی اساس کرده، بسیار درست و به‌جا از کار درآمده‌است، به‌طوری‌که اگر ایشان روش تصحیح بر مبنای نسخه‌ی اساس را نیز در پیش گرفته بود، چنین نتیجه‌ای در پی داشت. همچنین، مصحح افتادگی‌های نسخه‌ی اساس را با استفاده از نسخه بدل اقدم به متن افزوده و نقص آن را برطرف کرده‌است.

از دیگر سو، موارد فراوانی در تصحیح *مجالس‌النفایس* وجود دارد که مصحح آن بسیاری از اطلاعات مربوط به شرح احوال شاعران مذکور در نسخه بدل را با نسخه‌ی اساس جایگزین کرده، در صورتی که هیچ دلیل روشن و نیاز مبرمی برای این کار وجود ندارد و با این جایگزینی معنای عبارات اصلی مؤلف تغییر یافته‌است. همچنین، مصحح عبارات یا جملاتی از نسخه بدل را بدون هیچ ضرورت و دلیل روشنی در کنار نسخه‌ی اساس به متن افزوده، درحالی‌که این اضافات احتمالاً یا از کاتبان است و یا از مؤلف در تحریرهای قبلی و بعدی اثرش. گاهی اوقات کلمات یا جملاتی از نسخه‌ی اساس نیز در تصحیح *مجالس‌النفایس* حذف شده و به جای ذکر در متن تذکره، مانند نسخه بدل به پاورقی منتقل شده‌است.

دهمین همایش ملی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی - دی ۱۳۹۹

www.anjomanfarsi.ir

منابع و مأخذ

- آذر بیگدلی، لطف‌علی بن آقاخان؛ *تشکده*؛ تصحیح حسن سادات ناصری؛ جلد ۲؛ تهران: امیر کبیر، ۱۳۳۸.
- اختر هوگلی، قاضی محمدصادق‌خان؛ *تذکره آفتاب عالم‌تاب*؛ تصحیح مریم برزگر؛ جلد ۲؛ تهران: سفیر اردهال، ۱۳۹۲.
- اصیل‌الدین واعظ، عبدالله بن عبدالرحمان؛ *رساله مزارات هرات*؛ تصحیح فکری سلجوقی؛ هرات: حاجی عبدالحلیم محمدی، ۱۳۶۸.
- امیر علی شیر نوایی، علی شیر بن کیچکنه؛ *مجالس‌النفایس*؛ تصحیح سویمه غنی‌وا؛ تاشکند: فن‌لار آکادیمی‌سی، ۱۹۶۱.
- امین احمد رازی؛ *تذکره هفت‌اقلیم*؛ تصحیح محمدرضا طاهری؛ جلد ۱؛ تهران: سروش، ۱۳۸۹.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد بن محمد؛ *عرفات‌العاشقین و عرصات‌المارفین*؛ تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد؛ جلد ۷-۳؛ تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
- بیدکی، هادی؛ *ضرورت تصحیح انتقادی لطایف‌نامه فخری هروی*؛ تاریخ ادبیات دانشگاه شهید بهشتی تهران؛ شماره ۳ / ۷۷؛ ۱۳۹۴؛ صص ۸۸-۵۷.
- بیدکی، هادی؛ «بررسی و بازشناسی دومین ترجمه‌ی *مجالس‌النفایس* امیر علی شیر نوایی»؛ علوم ادبی دانشگاه قم؛ شماره ۱۱؛ ۱۳۹۶؛ صص ۸۳-۵۳.
- بیدکی، هادی. (۱۳۹۷). *تحقیق در کانون ادبی هرات با تکیه بر تصحیح انتقادی لطایف‌نامه فخری هروی*؛ رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی؛ مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی.

بیدکی، هادی و یاحقی، محمدجعفر و زرقانی، سید مهدی؛ «بررسی انتقادی شاعران مجالس‌النفایس در عرفات‌العاشقین»؛ جستارهای ادبی دانشگاه فردوسی مشهد؛ شماره ۱۹۸؛ ۱۳۹۶؛ صص ۹۷-۱۱۵.

جامی، عبدالرحمان بن احمد؛ *نفحات الانس من حضرات القدس*؛ تصحیح محمود عابدی؛ چاپ ۳؛ تهران: اطلاعات، ۱۳۷۵.

حسینی سنبللی، میر حسین دوست؛ *تذکره حسینی*؛ بمبئی: نولکشور، ۱۲۹۲ق.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین؛ *تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر*؛ زیر نظر محمد دبیرسیاقی؛ جلد ۴؛ تهران: کتابخانه خیام، ۱۳۳۳.

خوشگو، بندرا بن داس؛ *سُنیة خوشگو*؛ تصحیح کلیم اصغر؛ دفتر ۲؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.

دولت‌شاه، دولت‌شاه بن بختیشاه؛ *تذکره الشعرا*؛ تصحیح ادوارد براون؛ لیدن: بریل، ۱۹۰۰.

راقم سمرقندی، میر سید شریف؛ *تاریخ راقم*؛ کوشش منوچهر ستوده؛ تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار، ۱۳۸۰.

سام‌میرزا صفوی؛ *تحفه سامی*؛ تصحیح فاطمه انگورانی؛ تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۹.

صدیق حسن‌خان، محمدصدیق؛ *تذکره شمع انجمن*؛ کوشش محمدکاظم کهدویی؛ یزد: دانشگاه یزد، ۱۳۸۵.

عاشقی عظیم‌آبادی، حسین‌قلی‌خان بن علی‌خان؛ *تذکره نشر عشق*؛ تصحیح سید کمال حاج سید جوادی؛ جلد ۱؛ تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۱.

کابلی، عبدالله؛ *تذکره‌التواریخ*؛ تصحیح علیرضا قوجهزاده؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲.

مایل هروی، نجیب؛ *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹.

واله داغستانی، علی‌قلی بن محمدعلی؛ *تذکره ریاض‌الشعرا*؛ اهتمام ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری؛ ۲ جلد؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۱.

دهمین همایش ملی پژوهشهای زبان و ادبیات فارسی - دی ۱۳۹۹

www.anjomanfarsi.ir